

Kultni spisi o knezu Lazaru i srpski nacionalni identitet

Ivan Čolović

Savetnik Etnografskog instituta SANU u penziji

Prevodioci kultnih spisa o knezu Lazaru (1390–1419) sa srpskoslovenskog na savremeni srpski jezik ostavljaju neke delove teksta neprevedene, s ciljem da na taj način sačuvaju duh izvornika i omoguće srpskom čitaocu doživljaj susreta sa precima, to jest doživljaj nacionalne pripadnosti. Tom cilju teže i neki istraživači i tumači ovih spisa. Cilj da se u tekstu stare srpske književnosti sačuva duh nacionalnog identiteta korespondira s ciljem teologa i sveštenika da u bogoslužbenom jeziku ožive susret sa svim pripadnicima crkve. Izvor ovakvog shvatanja zadatka prevodilaca i tumača srednjovekovnih i drugih starih tekstova je u književnom i filozofskom romantizmu. Ono je obnovljeno u postkomunističkim zemljama u sklopu potrage za nacionalnim identitetom, koji je navodno u komunizmu bio potisnut.

Ključne reči: kultni spisi, knez Lazar, prevod, nacionalni identitet

Translators of the cultic writings about Prince Lazar (1390–1419) from Church Slavonic into contemporary Serbian leave certain parts of the text untranslated to preserve the spirit of the original, enabling the Serbian reader to experience a sense of encounter with their ancestors, that is, a sense of national belonging. This objective is similarly pursued by some scholars and interpreters of these writings. The intention to preserve the spirit of national identity within the texts of old Serbian literature corresponds to the goal of theologians and clergy to revive, through liturgical language, the encounter with all members of the Church. The conceptual foundation for comprehending the role and function of medieval and ancient texts by translators and interpreters is rooted in the philosophical and literary Romanticism. It was revived in post-communist countries as part of the search for a national identity that, allegedly, had been suppressed during the communist era.

Keywords: cultic writings, Prince Lazar, translation, national identity

U poslednje dve decenije XX veka među srpskim istoričarima, istoričarima književnosti i piscima poraslo je interesovanje za srpsku srednjevekovnu književnost, posebno za kultne spise o knezu Lazaru, nastale posle njegove smrti u bici na Kosovu (1389). Reč je o ukupno deset tekstova koje su između 1390. i 1419. godine napisali patrijarh Srpske crkve Danilo III i drugi anonimni autori, monasi u manastiru Ravanića koji su radili pod Danilovom kontrolom.¹ Pisanje kulturnih spisa bilo je sastavni deo priprema proglašenja kneza Lazara za sveca, što je bilo potrebno njegovoj udovici, kneginji Milici i njihovim maloletnim sinovima, Stefanu i Vuku, ako bi sačuvali vlast u konkurenciji sa drugim lokalnim srpskim vladarima, pretendentima da naslede kneza Lazara. To je bio »zajednički poduhvat crkvenog vrha i porodice naslednika« (Marjanović-Dušanić 78).

Ovi spisi su u vreme krize i raspada socijalističke Jugoslavije, kada je nastala intenzivna obnova i izgradnja identiteta nacija koje su bile u njenom sastavu, postali važan izvor za proučavanje i rekonstrukciju u njima navodno izraženog srpskog nacionalnog identiteta. Pojavili su se radovi nekih medijevista, koji će se potruditi da u ovim crvenim tekstovima nađu razvijen ideološki sistem. Tako je istoričar Rade Mihaljčić ponudio rekonstrukciju srpske nacionalne ideologije, koju je nazvao »kosovska ideologija«. On je do tog rezultata došao tako što je metodom »filtriranja tekstova« kulturnih spisa o knezu Lazaru odvojio crveni diskurs od istorijskih fakata, i utvrdio da ovi drugi svedoče o »stvarnom junaštvu« kneza Lazara i njegove vojske, junaštvu nadahnutom »istorijskom svešču« srpskog naroda, njegovom ljubavlju prema otadžbini. Njegov kolega, Boško Bojović u kulturnim spisima o knezu Lazaru takođe je našao svedočanstvo o učešću celog srpskog naroda u opredeljenju za »kosovsku ideju«. U stvari, on je došao do zaključka, da knez Lazar i ostali kosovski junaci u Kosovskoj bici učestvuju kao predstavnici »srpskog roda«, da njihova pogibija »svedoči o uzdizanju istorijske samosvesti Srba u sredotok svestene istorije« (Bojović 2008: 40).

Mihaljčić i Bojović, kao i drugi autori koji su u novije vreme pisali o kulturnim spisima o knezu Lazaru i o drugim tekstovima stare srpske književnosti (XII–XVIII vek), ne pozivaju se na njihove sačuvane zapise i prepise na srpskoslovenskom jeziku, nego svoja tumačenja zasnivaju na prevodima ovih tekstova na savremeni srpski

1 To su *Prološko žitije kneza Lazara*, *Služba svetom knezu Lazaru* i još jedno pohvalno slovo o njemu: *Slovo o svetom knezu Lazaru ili Povesno slovo*, *Žitije svetog kneza Lazara* (anonim, između 1393. i 1398), *Pohvala knezu Lazaru* (Monahinja Jefimija, 1402), *Žitije i načalstvo kneza Lazara* (anonim, 1402), *Pohvalno slovo knezu Lazaru* (anonim, 1403), *Slovo o svetom knezu Lazaru ili Vrše mislni knezu Lazaru* (Andonije Rafail, oko 1420) i *Natpis na kosovskom stubu* (anonim, posle 1402). Naslove ovih spisa i njihovu periodizaciju navodim prema Đorđu Trifunoviću (Trifunović 1968).

jezik. U nekim slučajevima se verzije ovih tekstova na savremenom književnom jeziku i ne nazivaju prevodima, nego se označavaju kao »današnja jezička verzija«. Na primer, u prvom izdanju knjige *Spisi o Kosovu*, koju je priredila Milica Grković, stoji napomena »Prevod na savremeni književni jezik Đorđe Sp. Radojičić, Dimitrije Bogdanović, Radmila Marinković, Đorđe Trifunović i Milica Grković« (Grković 1993), a u elektronskom izdanju ove knjige, umesto »prevod«, stoji »današnja jezička redakcija« (Grković 1999).

U svakom slučaju, prevodioci ovih spisa žele da njihovi prevodi sačuvaju što je moguće jaču vezu sa jezikom originala, odnosno, tačnije, trude se da njihovi prevodi ostave utisak da su takvu vezu sačuvali. Step en zadržane jezičke bliskosti prevoda sa izvornim tekstom razlikuje se od prevoda do prevoda. Međutim, nema prevoda u kome nije ostalo nešto neprevedeno. Prevodioci često ističu da je njihov posao specifičan, da to nije obično prevođenje. Na primer, Milivoje M. Bašić (1911), prevodilac i urednik zbornika tekstova pod naslovom *Iz stare srpske književnosti*, u predgovoru je objasnio da se prevođenje ove vrste tekstova razlikuje od prevođenja sa stranih jezika:

Kad se prevodi sa stranih jezika onda se posle tačno pogođenih misli traži i lep oblik, i što je moguće više u duhu svoga jezika. Ovde, pak, čini nam se, nije u svem taj slučaj. Kad se prevodi sa jezika koji je u samoj stvari svoj, narodni, samo ranijeg stanja, arhivistički, onda se, pored tačno pogođenih misli, traži da se više manje predstavi i onaj oblik, u kom su one tada iznošene, te se prevodi samo ponešto, sasvim nepoznate reči i oblici, a sve se drugo ostavlja pa i arhaizmi, koji se još mogu razumeti. Takav prevod nije ništa drugo nego samo omogućavanje razumevanja ranije književnosti. (Bašić 1911: 9).

Ovakvo shvatanje prevoda srednjovekovnih spisa sa srpskoslovenskog na savremeni srpski jezik zadržali su i kasniji prevodioci. U predgovoru zbornika *Iz naše književnosti feudalnog doba* (1975), Dragoljub Pavlović, jedan od dvoje urednika i prevodilaca zbornika (drugi je Radmila Marinković), objašnjava da su neke tekstove urednici »prevodili sami na način koji su upotrebljavali i raniji naši prevodioci, tj. trudeći se da po mogućstvu zadrže što više i stil i jezik originala« (Pavlović i Marinković 1975: 16). Bašić i Pavlović ne objašnjavaju zašto svoj zadatak nisu ograničili na to da tekstove stare srpske književnosti u celini prevedu na savremeni srpski jezik, trudeći se da tačno prenesu njihov smisao. Kao da obojica polaze od toga da je takvo objašnjenje nepotrebno, da se podrazumeva da dobar prevod ovih tekstova treba da omogući čitaocu neposredan kontakt sa izvornikom, pa tako i uživljanje u vreme i događaje, u osećanja ljudi o kojima se tu radi. Kad Bašić kaže da je cilj koji njegov

prevod treba da postigne »razumevanje ranije književnosti«, on, po svemu sudeći, ne misli na razumevanje smisla prevedenih tekstova, nego na razumevanje njihovog duha, na uživljanje u taj duh.

Kako prevodilac da kod čitaoca izazove utisak žive bliskosti sa izvornim tekstom stare srpske književnost, sa nekim kulturnim spisom o knezu Lazaru? On će to pokušati tako što će zadržati neke sintaksičke odlike svojstvene izvorniku, koje savremeni čitalac »prepoznaje« kao stare. To se, na primer, postiže kada se atributivni pridevi i pridevske zamenice, koji u savremenom jeziku po pravilu stoje ispred imenice, stave posle nje, kao, na primer, u ovom odlomku iz prevoda *Službe svetom knezu Lazaru* (Bogdanović 1970: 303):

Videći jedini sazdatelj *srca ljudskog*, bogomudri,
srca tvog, Lazare, pred njime
narav prostu i bezlobnu, na presto te carski posadi,
 i pastira te hristokrasnim ljudima postavi.

Kad je reč o leksici, za jedan broj reči prevodioci kulturnih spisa su saglasni da ih treba ostaviti neprevedene. To su, na primer, *otadžbina* (otadžbina), *voinstvo* (ratovanje) i *blagočastije* (pobožnost), koje se po pravilu ne prevode. Međutim, zadatak da budu figure neizneverene starine i da se ne prevode, dobile su i mnoge druge reči, ali se od jednog prevodioca do drugog izbor reči koje će imati takav zadatak razlikuje. Na primer, u jednom prevodu odlomaka iz *Povesnog slova o knezu Lazaru*, ulogu markera starine imaju, između ostalog, i *uzvede se* i *pirgovi* (Pavlović i Marinković 1975: 47–51), dok je Đorđe Trifunović, prevodilac istog odlomka, objavljenog u antologiji *Kosovski boj u srpskoj književnosti* (Đurić 1990: 66–72), te reči preveo (»uzvisi se«, »kula«), ali je zato u izvornom obliku ostavio druge reči, među njima i *Srbli*, *blagočastivi* i *podatljiv*, koje je bi u prevodu mogle da budu »Srbi«, »pobožni« i »darežljiv«.

U nekim slučajevima, idiomatski izrazi se doslovno prevode, ne traže se njihovi savremeni pandani. Tako će, na primer, čitalac odlomaka iz Danilovog *Slova*, koje je preveo Đorđe Sp. Radojičić, naići na izraz *svima zajedno na slušanje govoraše*, što bi na savremenom srpskom pre bilo »govorio je tako da ga svi čuju«, i na reči kojima se Lazar posthumno obraća svojoj uplakanoj udovici Milici: *Ne više plačevna, ne više žalosna zbog mene imaj se*, što bi trebalo da znači »Ne plači više, ne tuguj više za mnom«. Takođe, ovde će čitalac naići na frazu *čeda svoja othrani*, što bi se moglo prevesti sa »podiže svoju decu«. Naravno, da su ove fraze tako prevedene, prevod bi bio tačniji i savremenom čitaocu razumljiviji, ali u tom slučaju Danilovo *Slovo* ne bi

imalo čime da u čitaocu izazove utisak da mu se u ovom starom, polurazumljivom tekstu obraća *na slušanje govor* neka stara i njemu bliska srpska duša.

Ima slučajeva kad se postavlja pitanje da li je prevodilac neke neprevedene reči ili fraze našao u izvorniku, ili su one nastale kao rezultat njegovog truda da neka mesta prevede u stilu izvornika, na neku vrstu arhaičnog srpskog jezika, s odjekom »starine«, ali ipak razumljivom čitaocu. U prilog pretpostavci da je i takvo prevođenje ovde zastupljeno govori poređenje različitih prevoda istog teksta, jer se gde mogu naći primeri različitih »kreativnih« rešenja za prevod pojedinih delova teksta, to jest različitih arhaizama. Na primer, u jednom izdanju prevoda Danilovog Slova o knezu Lazaru, on će, obraćajući se borbama uoči Kosovskog boja, reći *Trudovi posreduju ka smiraju* (Pavlović i Marinković 1975: 9), a u drugom *Napori dobavljaju pokoj* (Mihaljčić 1989: 273). Dakle, po svemu sudeći, nijedna od ove dve rečenice nije preuzeta iz izvornika u obliku koji su dobile u ovim prevodima. Takođe, nema sumnje da su u oba slučaja prevodioci izbegli da ove Lazareve reči formulišu onako kako bi one mogle da glase u savremenom srpskom jeziku, na primer: »Napori donose mir«, nego su se trudili da ih prevedu u stilu jezika izvornika.

Ovakvi kreativni (polu)prevodi srpskih srednjevekovnih tekstova, doveli su do nastanka jedne vrste književnog dijalekta, jezičkog podsistema koji služi tome da se savremeni čitalac srednjovekovnih tekstova približi njihovim autorima i njihovoj prvoj publici ne samo posredno, tako što će mu izrazi njihovih misli i osećanja biti predstavljeni u prevodu na njegov jezik, nego i neposredno, tako što će delovi teksta ostati neprevedeni. Štaviše, izgleda da se ovim neprevedenim delovima tekstova daje veći značaj nego prevedenim, jer oni imaju zadatak da kod čitaoca stvore utisak prisne, duboke povezanosti sa autorima ovih spisa i njihovom nekadašnjom publikom, da omoguće estetsko i duhovno uživanje u svet srednjevekovnih Srba, a time i otkrivanje one njima i današnjim Srbima navodno zajedničke transistorijske identitetske supstance, »nacionalnog bića«. Takođe, to što će u ovim nepotpunim prevodima čitaocu ipak nešto ostati nerazumljivo, ili ne baš sasvim razumljivo, nije neko nehотиčno i neželjeno ograničenje pune razumljivosti prevoda, nego i to ima funkciju da kod čitaoca stvori čudesni doživljaj da se susreo sa davnim precima, sa knezom Lazarom i drugim kosovskim junacima, doživljaj čiju autentičnost potvrđuje delimična nerazumljivost teksta. Jer da je tu sve razumljivo, čuda ne bi bilo, čitalac bi ostao u svom, a Lazar u svom vremenu.

Kad se ima u vidu ambicija prevodilaca ovih srednjevekovnih tekstova da njihovi prevodi prenesu ne samo njihov smisao nego i doživljaj sveta koji je navodno zajednički srednjevekovnim i današnjim Srbima, onda nije neočekivano što je problem

sa kojim se susreću prevodioci ili redaktori stare srpske književnosti, uključujući tu i kultne spise o knezu Lazaru – treba li sve prevesti, ili nešto ostaviti neprevedeno – poznat i pravoslavnim teolozima. U Srpskoj pravoslavnoj crkvi se već dugo vode rasprave o izboru bogoslužbenog jezika, o tome da li treba u službi koristiti crkvenoslovenski jezik ili savremeni, standardni srpski jezik. Lingvistkinja Ksenija Končarević (2021) navodi jedno sociolingvističko istraživanje odnosa vernika i sveštenika prema ovom pitanju, koje je obavila njena koleginica Ružica Bajić i koje pokazuje da »vernici imaju veoma pozitivan stav prema crkvenoslovenskom jeziku, posebno zbog njegove eufoničnosti, pevljivosti, arhaičnosti, koja asocira na crkvenu i nacionalnu prošlost, na duhovnu vertikalnu srpskog naroda i njegovu povezanost sa drugim pravoslavnim Slovenima, dok sveštenstvo i teolozi preferiraju savremeni jezik, uglavnom ističući njegovu razumljivost i pogodnost za ostvarenje misije Crkve«.

Prema mišljenju Ksenije Končarević, u liturgiji nije važno da se svaka reč potpuno razume, jer »smisao liturgijske reči ne otkriva se razumu do kraja«, te se »ne bi smela olako izvoditi hipoteza o tome da je razumljivost jezičkog plana svešteno-dejstva neophodan i dovoljan preduslov za spoznaju njegove suštine«. Pored toga, crkvena zajednica je »svevremena«, i to se ističe kad se u službi upotrebljava crkvenoslovenski jezik, »koji ima dužu tradiciju«. Dakle, i pravoslavni bogoslužbeni tekst i prevod stare srpske književnosti imaju isti cilj, da se čitaocu, odnosno verniku na liturgiji, omogući doživljaj pripadnosti primordijalnoj, u jednom slučaju, vanvremenoj nacionalnoj zajednici, u drugom, Crkvi, kao zajednici njenih živih i mrtvih pripadnika. Kad se nacionalni i verski »identitet« poistovete – kao što je to danas čest slučaj – onda se i dve potrage za vanvremenom sabornom zajednicom stapaju u jednu, i onda imamo posla sa kleronacionalnim »identitetom«.

Tendencija da se u tekstu stare srpske književnosti ostave delovi koje se ne daju lako razumeti, koji više sugerišu nego što kazuju, primetna je i u jeziku i stilu nekih savremenih književno-istorijskih i istorijskih analiza ovih starih spisa. Kao što je primetio istoričar književnosti Svetozar Petrović, prevodioci i tumači srednjovekovne književnosti pišu »tekstove u kojima kritičku raspravu rado zamjenjuje mutno i egzaltirano pripovijedanje u jeziku kojim se imitira srednjovekovni tekst [...] i gomilaju se perifrastičke konstrukcije i pseudopoetske fraze, stil kritičke analize zamjenjuje se stilom *pletinja sloves*, a tekst današnjem čitaocu, ukoliko mu ne djeluje jednostavno djetinjasto i smiješno, postaje nerazumljiv« (Petrović 2007: 43–44). Petrović to objašnjava »jednim nesretnim postupkom u prezentaciji naše srednjovekovne književnosti«, koji polazi od pogrešne pretpostavke da je potrebno da se istraživač uživi u »duh srednjeg vijeka kako bi se srednjovekovna književnost mogla da razumije«

i da su potrebni »neka naročita poetika kojom bi ta književnost mogla da se tumači i neka naročita mjerila kojima bi mogla da se cijeni« (Isto: 43).

Istorijske izvore ovde opisanog shvatanja zadatka koji stoje pred prevodiocima i tumačima srpske stare književnosti – ovde sam to shvatanje predstavio na primeru prevoda i tumačenja kulturnih spisa o knezu Lazaru – treba potražiti u vreme književnog i filozofskog romantizma. Kako kaže Jirgen Habermas, nemački filolozi tog vremena su u »germanskim starinama« tražili duh naroda i identifikaciju savremenika sa njim. »Razumevajuće prodiranje u takve dokumente narodnog duha, daleke od sadašnjosti«, kaže Habermas, »nije neutralni naučni postupak, već koreni duboko u duši. Onaj ko razumeva, taj čitavu svoju subjektivnost unosi u proces saznavanja, proces koji cilja na entuzijastičko prepoznavanje-sebe-u-drugom«. Ovi nemački filolozi su posebno isticali važnost pronalaženja neke stare reči, »zato što naša zemlja može ponovo da je usvoji, zato što verujemo da svako otkriće u istoriji otadžbine može neposredno da koristi otadžbini« (Habermas 2002: 16). Ovakvo, romantičarsko shvatanje »narodnog duha«, kao što je poznato, prihvatili su i u svom prevodilačkom i književno-istorijskom radu primenili Vuk Karadžić i, posle njega, mnogi drugi istraživači »srpskih starina«. U međuvremenu, potraga za »duhom naroda«, »bićem naroda«, »nacionalnim karakterom« u nauci je uglavnom obustavljena, ali je ostala aktuelna u sferi politike i ideologije. U novije vreme, ona je obnovljena – najčešće pod devizom »zaštitimo naš nacionalni identitet« – posebno u nekim postkomunističkim zemljama, pa tako i u Srbiji. Naći sebe, znači danas u Srbiji zaroniti u srednji vek, uživeti se u Kosovsku bitku, zajedno sa Milošem Obilićem ubiti Murata, poginuti zajedno sa knezom Lazarom. Zadatak da omoguće taj čudesni, mistični doživljaj prepoznavanja sebe u precima, doživljaj vanvremenog, sabornog nacionalnog identiteta, preuzeli su mnogi pisci, lingvisti, književni istoričari, među njima i oni koji se trude da savremenom srpskom čitaocu približe srpski nacionalni identitet koji se navodno krije u kulturnim spisima o knezu Lazaru i drugim tekstovima stare srpske književnosti.

Reference

- Bašić, M. M. (1911). *Iz stare srpske književnosti*. Preveo i sastavio Milivoje M. Bašić. Beograd: SKZ.
- Bogdanović, D. (1970). Služba svetom knezu Lazaru. U D. Bogdanović, S. Petković, & Đ. Trifunović (ur.), *SRBLJAK, Službe, kanoni, akatisti* (Knjiga 2, str. 302–315). Beograd: SKZ.

- Bogdanović, D. (1991). *Istorija stare srpske književnosti* (2nd ed.). Beograd: SKZ.
- Bojović, B. (2008). Geneza kosovske ideje u prvim postkosovskim hagiografsko-istoriografskim spisima. V B. Bojović, *Istorija i eshatologija: Iz istorije i književnosti južnoslovenskog Srednjeg veka*. Vrnjci–Pariz: Izdanje Bratstva Svetog Simeona Mirotočivog.
- Đurić, V. (ur.). (1990). *Kosovski boj u srpskoj književnosti*. Beograd: SKZ.
- Grković, M. (ur.). (1993). *Spisi o Kosovu*. Beograd: Posveta i SKZ.
- Grković, M. (ur.). (1999). *Srednjevekovni srpski spisi o Kosovu*. Beograd: Projekat Rastko.
- Habermas, J. (2002). *Postnacionalna konstelacija: Politički eseji* (Đ. Vukadinović & A. Kostić, Trans.). Beograd: Otkrovenje.
- Končarević, K. (2021). Funkcionisanje crkvenoslovenskog jezika u savremenom srpskom bogoslužnju. *Bogoslovlje*, 80(1).
- Marjanović-Dušanić, S. (2006). Dinastija i svetost u doba porodice Lazarević: stari uzori i novi modeli. *Zbornik radova Vizantološkog instituta SANU*, 43, 77–95.
- Mihaljčić, R. (1989). *Lazar Hrebeljanović: Istorija – kult – predanje*. Beograd: BIGZ.
- Mihaljčić, R. (1993). *Junaci kosovske legende*. Paraćin: Vuk Karadžić.
- Pavlović, D., & Marinković, R. (ur.). (1975). *Iz naše književnosti feudalnog doba*. Beograd: Prosveta.
- Petrović, S. (2007). O izdavanju srednjovekovnog pjesničkog teksta. U S. Petrović, *Spisi o starijoj književnosti*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Trifunović, Đ. (1968). *Srpski srednjovekovni spisi o knezu Lazaru i Kosovskom boju*. Kruševac: Bagdala.